

SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT AÇISINDAN, İBN CÜBEYR SEYAHATNÂMESİNE GÖRE FIRAT HAVZASI

Prof. Dr. Ali Osman KOÇKUZU

Doğduğu andan başlayarak bilgi kazanmak, çevre ile uyum sağlamak ve bilgisini geliştirerek yaşamak durumunda olan insan, toplum hayatında da aynı ihtiyaçlarla karşılaşır. Cemiyetler de devamlı olarak öğrenmek, gelişmek, muhitini bilgisine ve emrine râm etmek ve müsahhar kılmak durumundadır. İşte bu devamlı arayış, hareket ve yenileşme, fertlere ve toplumlara canlılık sağlar, ömür verir.

Cemiyetlerin ilimle uğraşan değerleri, onların yol göstericileridir. Geçmiş eski ile gelecek yeninin arasındaki irtibatı onlar kurar. Yanlışlıkları onlar gösterir. İlim adamlarının ferdi çalışmalarından çok toplu haldeki fikir alış - verişleri de, ufuklarının genişlemesine ve görüşlerinin beraklaşmasına sebep olur. Herhalde bir sempozyumun en güzel ve bayatı yönü de burasıdır. İlim ehlini toplamak, onları konuşturmak, bir sonuca varmak; ilimdeki ilerlemeleri tescil etmek, meydana gelen sonuçları millete sunmak, onların aksiyon haline getirilmesine yardım etmek.

Firat Üniversitesi Rektörlüğü'nün sempozyuma çağırın yazısında belirtilen hususları yukarıdaki görüşle incelediğimiz zaman mesele daha da aydınlanmaktadır. Tarihte bir çok din, kültür ve medeniyetin birleşip kaynaştığı bu bölge, dün ve bugün bizim vatan toprağımız olmuştur. *Firat Havzası* diye sınırlandıracağımız topraklar, tarihte Türk irfan ve medeniyetinin hâkim olduğu, islâmî muhtevanın perçinlendiği, en son din ile dirildiği bir bölgedir. Bu durum böylece devam edecektir.

«Türk - İslâm tarih, medeniyet ve kültüründe Fırat Havzası» başlığı, sempozyuma geniş bir çerçeve çizmiştir. Bu cümledeki her unsur; Türk, İslâm, Kültür, Medeniyet tek tek sempozyumlara konu olacak, günlerce işlenecek büyüklükte değerlerdir. Ne var ki dört günlük zaman sınırı; tarih, bilim ve sanat, din ve kültür bölümlenmesi bize düşecek zamanı belirlemektedir.

Tebliğimizde önce İspanya'nın müslüman bilginlerinden İbn Cübeyr'i tanıtmakla başlamak durumundayız. İbn Cübeyr'i tanıttıktan sonra eseri olan *er-Rihle*'yi ve *er-rihle*'nin tanıttığı 12. asır İslâm ve Türklük dünyası-

nı kısaca görmek, özellikle yapılacak mukâyeseler için faydalı olacaktır. Fırat havzası ve Güneydoğu Anadolu'nun, İbn Cübeyr'in kaleminden tasvirini verdikten sonra, eserin bizim topraklarımıza isabet eden kısmının genel bir değerlendirmesini yapıp, bir sonuçla huzurlarınızdan ayrılacağız.

A. İbn Cübeyr :

İbn Cübeyr (H .539 - 616/M. 1144 - 1217) Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kinânî eş-Şâtibî el-Balansî, bugün İspanya diye adlandırdığımız, o günün Endülüs'ünde yaşamış müslüman bir bilgin ve se-yâhatnâme yazarıdır. Şâtıba bölgesindeki doğum yeri bugün Valansiya olarak anılmaktadır. Doğduğu şehirde ilk öğrenimini babasından yapmış, ebu'l-Hasen b. ebi'l-Ayş'tan da Kur'ân-ı Kerîm öğrenmiştir. Fıkıh (İslâm Hukuku), hadis, edebiyat gibi ilim dallarında da tanınmış biri olan İbn Cübeyr; şair ruhlı, ahlaklı, nazik bir müslüman kişi olarak bilinmektedir. Hicretin 578. yılında (M. 1182) Şevval (şubât) ayında ülkesinden çıkan bilgin, hacc görevini bitirdikten sonra memleketine döndüğü zaman, tarih Muharrem 581 (M. Nisan 1185)'i gösteriyordu. Eserinin sonunda belirttiği gibi ,bu yorucu ve zevkli seyahati, kutsal gezisi; iki sene üç buçuk aylık bir zamanı kapsamıştır. (İbn Cübeyr, er-Rihle, Beyrut, 1384/1964, s. 320; Philip K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi (terc. Sâlih Tuğ), İstanbul, 1980 - 1981, III, 903, 904; I, 405, 627, 631, 633, III, 903, 904, 969, 1064, 1065).

B. er-Rihle :

İbn Cübeyr'in daha çok er-Rihle diye anılan eseri tek ciltlik bir kitaptır. Yazmalardan birisindeki kayda göre adının: Risâletu İ'tibâri'n-Nâsik fi Zikri'l-Âsâri'l-Kerime ve'l-Menâsik olarak da tespitine şahit ol-maktayız. (İbn Cübeyr, er-Rihle, s. 320).

Kitap, İslâm ve Türk kültür tarihi için mühim menbalar arasında sayıldığı gibi, menâsik kitapları arasında da önemli bir eser olarak tanıtılmaktadır. (Zeki Velidi Togan, Tarihte Usul, 1951, İstanbul, s. 65, 304). Menâsik, hacc esnasında yapılan ibâdetlerin tümüdür. Tarihçinin burada temas ettiği eser türü, fıkıh kitabı özelliğini taşıyan ve hacc'daki ibadetleri belirleyen el kitaplarından çok, seyahat esnasında tutulan notlar yanında, özellikle hacc için yapılan mekan ziyaretleri ile birlikte, o toprakların tarih, kültür ve medeniyet özelliklerine, o günkü sosyal hususiyetlere de temas eden ve her iki işi birlikte yürüten kitaplardır. İşte er-Rihle de, tutulan günlük notlarla meydana getirilmiş bir nevi menâsik ve seyahat kitabıdır.

Bir çok yönüyle tarihçilerin ihtisas alanlarını ilgilendiren eserin, bu teknik yönleri bir tarafa bırakılacak olursa, özellikle günümüz dünyasına, olaylarına ışık tutan, sosyal yaşayışlar itibarıyla benzerlikler açısından bizi uyaran yönleri vardır. İbn Cübeyr, seyahatine başlangıç tarihi olarak Şevval 578 gününü gösterir. Endülüs'te Şüleyr dağlarına bakan bir limandan hareket eden alim, seyahatine şu hattı izleyerek devam etmiştir: Girit, Sardinya, Sicilya, Girit, İskenderiye, Kahire, Cidde, Mekke, Medine, Kûfe, Bağdat, Musul, Nusaybin, Düneysir, Re'sü'l-Ayn, Harran, Halep, Dimeşk, Akkâ, Sur, Sicilya, İspanya. Vilâyet ve eyâlet merkezleri diyebileceğimiz bu memleketler arasında, sayıları yüzü bulan başka küçük yerleşim merkezleri de vardır. İbn Cübeyr bunlardan bir çokları hakkında oldukça teferruata kaçan dikkat çekici bilgiler verir. İki yılı aşkın bir zaman içinde, İspanya'dan deniz yoluyla ve binbir meşakatle yapılan bu yolculukta, vakit bulabildikçe tuttuğu notlarla, islâm dünyasını da tanıtan yazar, öyle noktalara temas eder ki, bugünün imkanı bol insanı, öyle zannediyorum ki, aynı şartlardaki bir yolculukta, okurlarına aynı titizlikle bilgiler sunamaz. Kitapta yazarın, gördüğü şehirlerdeki bir çok önemli noktayı aktardığını görmekteyiz.

İbn Cübeyr'in hemen hemen terk etmediği usul şu olmuştur: gördüğü her yerin şehir özelliklerini vermek. Kendi nazarında tuhaf gördüğü hususları nakletmek. Bölgedeki siyâsi ve idâri durum hakkında bilgi vermek. Emirleri ve devlet başkanlarını belirtmek. Kültür ve ahlak durumlarına temas etmek. Varsa bölgedeki çatışma ve harplere, sebeplerine inerek değinmek. Dini yapıları; cami, mescit, türbe, hanikâh, imâret ve vakıf eserleri tanıtmak. Kabristan, hastane, sosyal tesisler ve benzeri kurumları tanıtmak. Bölge halkının inançları, dini özellikleri ve karakterleri hakkında bilgiler takdim etmek. Uğradığı kötü ve çirkin muâmeleler hakkında bilgi vermek. Hacc yolundaki uğradıkları eziyetleri not etmek. Kendi ülkesi ile, gördüğü yerler arasında; hem fizik ve hem de manevi açıdan karşılaştırmalar yapmak. İktisadî durumları mukâyese etmek. Va'z, ilim ve irşâd meclislerini tanıtmak, gördüğü ilim ve tasavvuf erbabını, önemli ve şöhretli kişileri adlarını ve özelliklerini anarak belirtmek. Varsa gayr-î müslim mabetlerini zikretmek. Kaleler, denizler ve limanlar, gümrükler ve gümrük muâmeleleri, deniz yolundaki rüzgar ve meteoroloji değişimleri hakkında bilgiler sunmak. Haçlı savaşlarına temas etmek, harbe rağmen, Hristiyan - Müslüman münâsebetlerinde tespit ettiği normal ve güzel durumları dile getirmek. Salahaddin-i Eyyûbi'yi ve icraatını iyice tetkik edip tanıtmak, sultandan sık sık övgü ile söz etmek.

Belirtildiğine göre İbn Cübeyr'in söz konusu gezisi dışında bir kaç seyahati daha vardır. Tezkire adlı eseri de bunları kaleme almaktadır. Hatta son seyahatlerinden birinde o, Mısır ve İskenderiye'de bir müddet

oturmuş, ölümüne kadar oralarda hadis okutarak vaktini değerlendirmiştir.

Eserin en önemli yönlerinden birisi, Kızıldeniz Cidde hacc yolunu tanıması, Harem mıntıkasını ve diğer önemli başkentleri iyice incelemesi, özellikle Harem dahilindeki şii nüfuzun islâma yakışmayan baskısı ve şii halkın sürdürdükleri kötülöklere yer vermiş olmasıdır. O tarihlerde Batı ile zaten başı dertte olan İslâm dünyasının etrafı şii tehlike ile tamamen kuşatılmış, islâm düşmanlarına paralel olarak bu zümrenin tehlike ve zararları da - maalesef - atbaşı gitmiştir.

Kitabın şüphesiz tatlı, ağır ve edebi bir üslubu, temiz de bir dili mevcuttur. Özellikle tasvirler, bazan seci sanatını andıran güzel cümleler, az da olsa şiirle süslenmiş yapı, ilimle edebiyatın birlikte, insanı sıkmadan, sürükleyici bir tarzda verilisinin en güzel örneğini teşkil etmektedir.

C. Fırat Havzası :

Tebliğimizde Fırat Havzası üzerinde bir kaç cümle ile de olsa söz etmemiz gerekmektedir. Oldukça büyük bir sahayı içine alan bu tabir, bizim üzerinde duracağımız tokrakların en az beş misli büyüklükteki bir sahanın ortak adıdır. Fırat Havzası deyimi, Erzurum ve Erzincan'dan yani Doğu Anadolu'dan başlatılabilir. Çünkü Fırat'ı oluşturan Karasu ve Murat suyu, adı geçen bölgelerden çıkmakta, yurdumuzun tarih, kültür ve medeniyet bölgelerinden biri olan bu kısmını da sulamaktadır. Erzurum özel sempozyumlarla bu yıl daha yakından tanıtılacaktır. İçinde bulunduğumuz Harput - Elazığ yöresi ise, pek çok kültür, sanat ve ilim adamı yetiştirmiş bir vatan köşemizdir.

Doğu Anadolu'nun yüksek ve yağışlı arazisinden doğan Fırat, Ön Asya'nın en büyük nehri olarak, yine yurdumuzdan doğan Dicle ile bütün Mezopotamya'yı sular. Bir noktada Fırat, Dicle ile birleşip *Şattu'l-Arap* adını alır. Basra körfezinde denize ulaşan nehrin, muhtelif milletlerin dillerinde ayrı adı mevcuttur. Karasu ve Murat suyu, Fırat'ın iki gelir kaynağıdır. Eğin - Arapkir - Keban'a uğrayan Fırat, Malazgirt ve Tutak'tan geçen Van'dan çıkan Murat suyu ile birleşir. Bilindiği gibi Murat, Elazığ'ın Palu ilçesine de uğrar. Daha çok Karasu'ya tek başına Fırat adı verilebilmektedir. Doğu Fırat ve Batı Fırat tabirleri çok az olarak kullanılır. Önce Güneybatı'ya sonra da güneye akan ırmak, Malatya ovasının doğusuna uğrar, Gerger'den sonra da dağlardan kurtulur. Güneydoğu Anadolu yaylalarına girer. Urfa, Antep, Samsat hattını izler. Daha sonra vadi tabanı genişler. Nehrin Suriye'ye kadar uzunluğu 953 Km.dir. Murat suyu ise 1107 Km. uzunluğundadır. Fırat havzası 720 bin kilometrekaredir.

Bizim üzerinde duracağımız bölge, nehrin kuzey kıyısıdır. Yani; Rakka, Urfa, Harran, Re'su'l-Ayn, Musul, Düneysir bölgesidir. (İA., IV, s. 622-626).

D. İbn Cübeyr'de Bölgenin Tasviri :

İbn Cübeyr'in Güneydoğu Anadolu topraklarına ziyâreti, o zamanın meşhur olan ve devamlı kullanılan, ipek yolunun devamı sayılan, bugünkü sınır çizgimize uygun bir hat üzerinde olmuştur. Musul'dan kuzeye çıkan yazar, önce Nasibin (Nusaybin)'e ve civardaki yerleşim merkezlerine varır. Daha sonra da; Düneysir, Re'su'l-Ayn, Harran hattını izler. Dönüşte Harran'dan daha güneye inen İbn Cübeyr sırasıyla Münbic, Buzâ'a, Halep, Hama, Humus, Dimeşk, Cebelu Lübnan, Banyas, Akka, Sûr hattını takip ederek, doğu Akdeniz limanlarından birisinden denize iner ve ülkesine, geldiği yola yakın bir çizgi izleyerek yol alır. Girit ve Malta'nın yakınından geçer.

Biz bu başlıkta, İbn Cübeyr'in geçtiği vatan topraklarımızı biraz genişçe anlatacağız. Daha doğru bir deyişle İbn Cübeyr'in tasvirlerini vereceğiz. Onun gezdiği bir çok büyük yerleşim merkezi bugün küçülmüş, isim değiştirmiş; bir çok küçük yerler de büyümüş ve nüfusça zenginleşmiştir. Bu değişikliklerin iklim ve bitki örtüsü üzerinde bile tesirleri anlaşılmaktadır.

İbn Cübeyr bugünkü sınırlarımızın ötesinde kalan, tarihte uzun yüzyıllar boyu Türk kalmış diyarlardan yurdumuza girerken, tarih 29 Safer pazartesiyi göstermektedir. Yazarımız günü gününe kısa da olsa tuttuğu notlarla, bize hem geçtiği yerleri tanıtmakta, hem de seyahatini zaman bakımından belirlemektedir. Musul'dan cumartesi günü çıkan İbn Cübeyr, *Ayn Rasad* isimli köyde, bir köprü altında kervanlarının istirahatinden söz etmektedir. Nehir kenarında büyük bir han mevcuttur. Yine onun verdiği bilgiye göre, yol boyunca pek çok han göze çarpmaktadır. Sabahleyin *Müveylîha*'ya oradan da *Cüdâl*'e geçiyorlar. Bu yerleşim merkezinin eski bir kalesi bulunmaktadır. İbn Cübeyr yolun sağında Cûdi dağına gördüklerini söyler. Bu dağın Kur'ân-ı Kerim'de geçtiğini anlatır (Hûd Suresi, 44. âyet-i kerime).

29 Safer günü Nusaybin'e bir merhale mesâfedeki *Kilâ*'ya gelen yazar, ertesi gün; Rabiülevvel (12.6./11.7.1181) ayını gördüklerini haber verir. Yazar öğle sonu Nusaybin'e varır. Şimdi İbn Cübeyr'i topraklarımızda izleyelim :

1. Nusaybin :

Yazar sanatlı sözlerle şehrin fizik yapısını anlatır. Eski ile yenin

büyük bir âhenkle kaynaştığı şehri, orta büyüklükte ve sulak olarak görür. Bahçelik ve bağlık bir manzara çizer. Şâir Ebû Nüvâs El-Hasen b. Hâni'in bir beytiyle şehri öğer. Câmi avlusundan akan ırmaklardan, sarnıçlardan, köprülerden bahs açar. Belirtildiğine göre şehir bugün de Çakçak barajı isimli küçük bir sulama sayesinde nispeten yeşil durumdadır.

Sosyal ve kültürel tesis olarak iki okul ve bir hastanenin bulunduğu bu şehrin hâkimi, Musul atabeki İzzüddin'in kardeşi Muinuddin'dir. *Sincar* bölgesi de bu zata bağlıdır. İbn Cübeyr, söz konusu ettiği camide özel bir yerde kalan şeyh Ebu'l-Yakzan adlı bir sûfi ile görüştiklerini söyler. O zatı öğer, duasını aldıklarını ifade eder. Nusaybin şehri dışında bir hanenin kâfile, 2 Rabiulevvel çarşamba geçesini orada geçirir.

Sabahleyin Halepli, Harranlı, Diyarbakirli insanlardan kurulu; katırlar ve merkeplerle dolu olan büyük bir kâfile ile yola çıkarlar. Korktukları tek şey, bölgedeki eşkıyanın baskın ve yağmasıdır. Tetikte ve endişe ile seyahat etmektedirler. İbn Cübeyr der ki :

«... فتماذى سيرنا إلى أول الظهر ، ونحن على أهبة وحذر من
إغارة الأكراد الذين هم آفة هذه الجهات من الموصل إلى نصيبين إلى مدينة
دُنَيْبَسْرَ يقطعون السبيل ويسعون فساداً في الأرض ، وسكناهم في جبال منية
على قرب من هذه البلاد المذكورة ، ولم يُعِين الله سلاطينها على قمعهم وكف
عاديتهم ، فهم ربّما وصلوا في بعض الأحيان إلى باب نصيبين ، ولا دافع لهم
ولا مانع إلا الله . عز وجل » . الرحلة ، ص 220

«...yürüyüşümüz öğleye yakına kadar sürdü. Hazırlıklı ve endişeli idik. Musul - Nusaybin - Düneysir'a kadar olan bölgede, bu yörelerin âfeti olan Kürtlerin baskınlarından korkuyorduk. Bunlar, yol kesiyor ve yeryüzünde huzuru bozuyorlar. Yerleşme yerleri iyi korunmuş dağlar olup, saydığımız yerlerin yakınındadırlar. Allah bu ülke sultanına, bu adamların kötülüklerini önlemek ve köklerini kazımak için yardım etmemiş. Bu adamlar bazan Nusaybin kapısına kadar dayanmaktadırlar. Allah'tan başka onları engelleyen, onları kovan hiç bir güç yoktur. Allah azizdir, celildir.» (er-Rihle, s. 220).

Nusaybin için bugünkü kaynaklar; «sivereğe bağlı bir köy» demektedirler. Hicretin 18 ve 19. yıllarında İyâz b. Ğanem kumandasındaki ordular bu bölgeleri fethetmişler, 1182 yılında da bölge Salâhaddin-i Eyyûbi'ye teslim olmuştur. Ertesi yıl Halep ile trampa edilerek İmâdettin'e verilmiş-

tir. H. 582 (M. 1186 yıllarında Nusaybin havalisinde Kürtler ve Türkmenler arasında büyük harpler oldu. Yakut, İbn Havkal, El-Makdisi, İbn Cübeyr gibi şehri tavsif eden seyyahlar olmuştur. (İA. Nusaybin maddesi).

İbn Cübeyr yolda eski *Dârâ* şehrini gördüklerini anlatır. Bu şehir *Dârâ* veya *Dâras-Anastasiopolis* adıyla anılmaktadır. Harabeleri halen mevcuttur. Kaynaklar Mardin ile Nusaybin arasında bir kale olup, Husrev Enuşirvan tarafından 540 seferinde Bizanslılardan alınmıştır şeklinde tanıtmaktadırlar (B. Carra de Vaux, İA., III, s. 480). Yarım merhale sonra Mardin'e varılabileceğini söyleyen yazarımız, bu bölgeyi daha kestirme yoldan almış olmaktadır. Bölgeyi bilenler, aradaki mesâfenin 27 Km. olduğunu söylemektedirler.

2. Düneysir :

İbn Cübeyr'in belirttiğine göre ovada kurulmuş, hafif çölümsü arazi si ve iklimi olan, dolaplarla sulanan bir yerdir. Şehrin etrafında sûr yoktur. Önemli çarşıları vardır. Şehir; Şam, Diyarbakir, Âmid ve Anadolu'nun kavşak noktasında, adı geçen yerlerin pazarı görünümündedir. Seyyahımız buraya: Rabiülevvelin bir perşembe günü gelmiştir. Yeni bir medrese si olan bu yerin, bahçe içinde medreseye bitişik hamamı da mevcuttur. Devlet başkanı Kutbuddin'dir. Bu zat, *Dârâ*, Mardin ve Re'su'l-Ayn'in da sahibidir. Atabeklerin yakınıdır. Bu şehirlerde yönetim, Endülüsteki tavâif-i mulûk gibidir. Hepsinin isimlerinin sonu (din) ile biter ama, Salâhadin dışında, din ile alakası olanları yoktur.

4 Rabiülevvel cuma günü namazı burada kıldıklarını söyleyen yazar, kâfilenin orada pazartesiye kadar beklediğini söyler. Pazartesi günü kûrulan sûk'a yerlilerin *bâzâr* adını verdiklerini söyleyen İbn Cübeyr, namaz sonu hareket ettiklerini ilâve eder. Büyük bir yere gelirler. Adı *Tell Ukâb'* dir. Burada Hristiyan zimmiler oturmaktadırlar. Şehir tıpkı Endülüs köylerine benzer. Bağ, bahçe, üzümlük, meyvelik; civarda ırmaklar, koyun sürüleri gibi domuz sürüleri hep İbn Cübeyr'in tasvirlerinde yer alan unsurlardır. Daha sonra *Cisr'e* varılır. Burada da Hristiyanlar oturmaktadır. Ertesi sabah hareketleri Re'sü'l-Ayn'a olmaktadır.

İbn Cübeyr'in tanıttığı Düneysir için Yakut şunları söyler : «Mardin'e iki fersaktır. Cezire'ye bağlıdır. Küçükken gördüm, küçükçe bir köydü. Otuz yıl sonra gördüm, hayli büyümüş. Akar su yok. Tatlı kuyu suları vardır onları içerler. Sağlam ve sıcak bir havası vardır» (Yakut, Mu'cemu'l-Buldân, II, s. 478, Tsz., *Dârü'l-Kitap* neşri). Belirtildiğine göre, bugün o civarda isimlerinin başında Tell (tepe, höyük) olan pek çok köy bulunmaktadır. Bunlar, oralarda vaktiyle büyük yerleşme merkezlerinin bulunduğu hissini vermektedir. Eski Düneysir'in kapladığı sahada bugün *Koçhisar*

veya kısa olarak *Kosar* adı ile anılan bir kasaba bulunmaktadır (İA., III, s. 664).

3. *Re'sü'l-Ayn* :

İyâz b. Gane tarafından fethedilen, 581 de Salâhaddin'in eline geçen, 1515 yılında Osmanlıların mülküne katılan, Viranşehir'e bağlanan, bilâhare kurulan bir çiftliğin adını alarak Ceylanpınar diye de anılan bu yer için İbn Cübeyr'in verdiği bilgiler, günümüzdeki adı geçen araziye pek uymaktadır. Bölgeyi bilenler, bu yerin, Suriye'deki Re'sü'l-Ayn olabileceğini ifade etmişlerdir. Biz yine de İbn Cübeyr'in verdiği bilgileri nakle devam edelim :

«Her tarafı ırmaklarla çevrili yemyeşil bir arazi. Şehirde başlıca iki tane ırmak vardır. (Bölgeyi bilenler bugün için ırmaktan söz etmemektedirler). Nehirler kayalıklardan fıskırır. Çok derin olan ırmak yatağında, gece bile atılan paralar görülebilmektedir. İrmakta lezzetli balıklar vardır. İrmak ikiye ayrılmakta, sağdaki, bir sûfi ribâtından geçmekte, diğeri ise küçük kollara bölünmektedir. Bu iki nehir *Habur* adını almaktadır. Burada da tekkeye yakın bir medrese ve bitişğinde hamam bulunmaktadır. İkisi de bakımsız, fakat yerleri çok güzel; yemyeşil bir yarımada. Önünde bir bahçe var. Bahçe dolapla sulanmaktadır. Şehir tam bir bedevi hayatı yaşamakta olup sûru yoktur. Güzel eve raslanmaz. İki tane câmî vardır. Yeni ve eski camiler. Su kenarında olan câmî, Ömer b. Abdilaziz devrinden kalmadır. 5 Rabiulevvel (16 haziran). Harrân'a iki günlük yolumuz kaldı. Yol çok tenha. Bir su başı bulduk. Orada oturduk. Pazar sabahı hareket ettik. İkindiye yakın *Burc Havvâ* denilen kaleye geldik. Geceleyin hareket ettik. 7 Rabiulevvel (18 Haziran) gün doğarken Harrân'a geldik.

4. *Harrân* :

Kültür tarihine büyük emekleri ile katkıda bulunan Sâbit b. Kurrâ, oğulları, torunlarının yurdu olan, İbn Battânî gibi şöhretli astronomları yetiştiren Harrân, İbn Teymiyye gibi şöhretli bir hadisçi ve hukukçuyu da bağrından çıkarmıştır. Saymakla bitiremeyeceğimiz pek çok ilim adamı buralıdır. Bölge İslâm öncesi dönemlerde de ilim yurdudur. 1516 da I. Selim gününde Osmanlı ülkesine katılan Harrân, eski nüfus kesâfetini yitirmiştir. Kazanın merkezi Akçakale (Tell Ebyaz)'ın güney batısında, bugünkü hudutlarımızın da dışında idi. Bölgeye Tell Arûs da deniliyordu. Akçakale kaza olunca, Harrân oraya bağlı bir nâhiye olmuştur. İbn Cübeyr şehri şöyle tasvir eder :

«Sıcak, gölgesiz güzel bir yer. Havası tam adına denk. Yeşillik v.s.

yok. Hz. İbrahim'in şehri oluşu onun için en büyük şeref. Harran'a üç fersah mesâfede hazretin kahri var. Kabir su başındadır. Harran'da şeyh Ebu'l-Berekât Hayyân b. Abdilaziz'i gördük. Mescidini, zâviyesini ziyâret ettik. Oğlu Ömer'in de bir zâviyesi var. Şeyhin yaşı sekseni aşkın. Musâfaha ettik. Bizlere duâ etti. Oğlu ile de görüşmemizi emretti, görüştük, onun da duâsını aldık. Onlara vedâ ettik. İki âhiret adamıyla görüştüğümüz için memnun ayrıldık. Eski câmide zâhit Seleme ile buluştuk. Onun da duâsını aldık. Bu şehirde açıkbaş (mukşûfu'r-re's) diye anılan bir Seleme daha var. Evine gittik, seyahatte imiş.» İbn Cübeyr bölge halkı için şunları söyler :

« وبهذه البلدة كثير من أهل الخير ، وأهلها هيتون معتدلون ، محبتون للغرباء ، مؤثرون للفقراء . وأهل هذه البلاد من الموصل لديار بكر وديار ربيعة إلى الشام على هذا السبيل من حبّ الغرباء وإكرام الفقراء ؛ وأهل قُراها كذلك . فما يحتاج الفقراء الصعاليك معهم زاداً ، لهم في ذلك مقاصد في الكرم مأثورة . وشأن أهل هذه الجهات في هذا السبيل عجيب ، والله ينفعهم بما هم عليه . وأما عبيادهم وزهادهم والسائحون في الجبال منهم فأكثر من أن يقيدهم الإحصاء ، والله ينفع المسلمين ببركاتهم وصوالح دعواتهم ، بمنته وكرمه .» ص : 220

«... Bu şehirde hayır ehli pek çoktur. Halkı yumuşak huylu, geçim ehli, mütedil, garipleri seven kişilerdir. Fukaraya yardım etmektedirler. Bu yöre halkı; Musul'dan tutunuz, Diyârbekir, Diyârı Rabi'a, Şam'a kadar hep ayındırlar. Fakirlere ikram eden, garipleri seven insanlar. Köyle-rinin halkı da aynı durumdadırlar. Bunların bulunduğu yerde, fakir kişile-rin geçim ihtiyaçları giderilmiş demektir. Halk bu konuda cömertliğin her türlü-sünü göstermeğe yatkındır. Bu yörelerin halkının fakire ve garibe yardım konusundaki tavırları cidden tuhaftır. Allah bu huyları konusunda kendilerine yardım etsin. Âbitleri, zâhitleri, Allah yolunda dağda gezen seyyahlarına gelince, bunlar sayılamayacak kadar çoktur. Allah müslü-manlara onların bereketiyle yardım etsin. Temiz duâlarından faydalandır-sın. Keremiyle ve fazlıyla...», er-Rihle, s. 220.

«Harran'ın muntazam ve tertipli çarşıları mevcuttur. Bunlar ahşap malzeme ile yapılmıştır. Dükkanlılar hep bölgede otururlar. Üstü kubbeli her küçük meydan, dört yola açılır. Kireçle yapılan bu sokaklarda, her kubbede mermer sütunlu ve üç kubbeli bir de sahnin mevcuttur. Mutlaka bir tatlı su kuyusu vardır. Orta yerde, on mermer sütunlu, merkezi bir kubbe daha vardır. Tam ortada ise, 15 karışık sütunlardan yapılmış mer-

kezi bir kubbe daha vardır. Bunlar eski Rum yapısı binalardır. Harp zamanında erzak ve diğer eşya için ambar görevi yapmaktalarmış.»

Belirtildiğine göre günümüz Harran'ında dini hayat çok zayıf İbn Cübeyr'in tavsif ettiği halktaki bazı nitelikler de mevcut değildir. İbn Cübeyr, çarşı ve pazar yerlerinin yapılarını ve planlarını anlatan geniş tasvirler verir. Biz bunları nakletmiyoruz.

«Şehirde medrese ve hastaneden kurulu büyük bir site mevcuttur. Etrafı surlarla çevrili olan şehrin, doğu kesimde bir de kalesi vardır. Doğuda küçük bir ırmağa da sahip olan şehir, nüfusça kalabalık, bereketli, pek çok camisi olan bir yerdir. Muzafferuddin b. Zeynüddin yönetimindedir. Salahaddin-i Eyyubiye bağlıdır. Diğer şehirler: Musul, Nusaybin, Fırat mıntıkası, Diyâr-ı Rabi'a da denilen bu bölge, Âmid, Meyyâfarikin hepsi Salahaddin'e bağlı bir federasyon görünümündedir.»

Yazarımız pazartesi ve salı günü şehir dışında kaldıklarını belirtir. Çok rahat vakit geçirmişlerdir. Öğleden sonra, açıkbaş Seleme denilen zatla görüşmeleri nasip olmuş. Mescidine tekrar gitmişler: salih, güleç yüzlü bir zatla karşılaşmışlar. «Duâsını aldık, oradan ayrıldık» diyen İbn Cübeyr, 9 Rabiülevvel çarşamba sabahı, buldukları yerden hareket ettiklerini yazar.

Seyyahımız yol üstünde *Tell Abde* isimli bir yerden söz eder. Akar suları olan bu eski yerleşme merkezinde geceyi geçirirler. Bilâhare yola koyulup, *Beyza* adlı bir köye ulaşırlar. Burada bir handa misâfir olmuşlardır. Yolun sağında *Serüç* (Suruç)ü görürler. Belirttiğine göre edebiyatçı Hariri, el-Makâmât adlı eserinde bu yerden söz etmektedir. Çünkü eserin kahramanı olan muhayyel şahıs buralıdır. «Sulak, yeşillik, bahçe ve bağlık bir yerleşme merkezi» olan bu yerden ayrıldıkları gün, kuşlukta Fırat'a varmışlardır. Nehir kayıklarla geçilir. Karşıda *Kalat - Necm* vardır. Etrafı tamamen çöl olan bu mahallin bir de çarşısı mevcuttur. Bol hayvan yiyecekleri satılmaktadır. «Hazırlık yaptık, Şam hududuna; Salahaddin'in ülkesine, sınıra eriştik» demektedir .

İbn Cübeyr'e göre o gün için fizik bir sınır belirten Fırat nehri, Diyâr Rabi'a ile Diyarbekir'in sınırı olmaktadır. Nehrin doğu yakası Diyarbekir, batısı ise Diyâr Rabi'a. Bir müddet güneye gidilince de Şâm. Fırat'tan Şâm'a yönelince solda *Rakka* vardır. Bu şehir de Fırat üzerindedir. Daha sonra *Rahbetü's-Şâm* diye de anılan *Rahbetâ Mâlik* bulunmaktadır. Bunların da meşhur yerler olduğunu söyleyen yazar, gece boyunca yürüdüklerini, *Münbic*'e geldiklerini anlatır. Tarih: 11 Rbiülevvel (22 haziran cuma)dir.

E. Genel Değerlendirme :

İbn Cübeyr'in Güneydoğu Anadolu toprakları hakkında yazdıkları ile, eserinin genel havası içinde bir değerlendirilmenin yapılmasını lüzumlu bulmaktayız. İbn Cübeyr diğer seyâhatnâme yazarlarından farklı bir yapıya sahiptir. Mesleki seyâhat değil ilimdir. Bu itibarla, onun notlarında mübâlağaya raslamak mümkün değildir. Eser baştan sona, şahsî müşâhadelerin, saymanın, hesaplamanın, ölçmenin sonuçlarını verir. Önce kitabımızın genel karakteri hakkında, değerlendirmemize yarayacak hususları görelim :

Yolculuğun büyük bir kısmı denizde geçtiği için, bu kitapta, o çağın deniz imkânları ve meteorolojik değişimleri, gemcilik sanatı, tahditleri ve güçlükleri hakkında doğru ve geniş bilgi bulabiliriz. Yazar, her yerde bekledikleri rüzgar nevini, özelliklerini; yük, navlun ücretlerini, titizlikle anlatır. Limanları güzelce tasvir eder. İster müslim, isterse gayr-i müslim olsun, limanlarda kendilerine yapılan muâmeleye, yanlış vergilendirmelere temas eder. Özellikle, Kızıldeniz'in batı yakasındaki Ayzâb'ta, «sudanlı dinsiz ve ahlaksız» olarak adlandırdığı insanların elinden hacc yolcularının çektiklerini belirtir. Hatta bir gencin limanda çektiği güçlüğü, yüz kızartıcı olmasına rağmen açıklamaktan çekinmez. Bir çok seferde, ya gemide veya limanda esir müslüman ve hiristiyanlara raslayan yazar, onların maruz kaldığı muâmeleyi anlatır. Bir çok müslüman toprağında, Müslümanların Hiristiyanların elinde esir olarak tutulduğunu, devletin ve ya zengin şahısların teşebbüsleriyle onların kurtarıldıklarını belirtir.

Gidişte Akdeniz'de süren otuzbeş günlük yolculuğun, gıda ve sağlık imkânları, cidden düşündürücüdür. İbn Cübeyr'in belirttiğine göre, bindikleri gemi bir Cenova gemisidir. Öyle anlaşılıyor ki, o tarihte denizdeki üstünlük Müslümanlara ait değildir.

Yazarımız, indiği yerlerdeki yatacak yer ve han imkânlarını güzelce tasvir eder. Eğer şehir dışında kalmışlarsa, burası muhtemelen kuytu bir yer, veya muhkem bir köprü altı olmaktadır. Orada kâfilenin içinde bulunduğu şartlar ve sahip olduğu imkânlar belirtilir. Bir çok yerlerde vakıf eserlerde kalmış olan yazar, genellikle kendi maddî varlığı ile seyahatini devam ettirmiştir. Eğer bir yemek veya ikram bulmuş ise ona da temas-tan geri durmamıştır.

Yollarda rasladığı hanların adlarını veren yazarın eserinin bütününden bizde bu hususta kalan fikir şudur: o günlerin imkânları göz önünde tutulsa bile, yine de yollar boyunca, ister paralı ister vakıf ve hayrat pek çok han ve gecelenecek yer vardır.

Yol emniyeti mevcut değildir. Özellikle Lübnan ve civarında, Haç

seferleri sebebiyle oldukça karışık olan İslâm dünyasında; bilhassa Hi-câz'da ve Harev çevresinde hiç de huzur mevcut değildir. İdârî yapı par-ça parçadır. Halk fakirdir. Ümerâ dışında, yollarda yardım yapan, tesis kuran zengine pek raslanmamaktadır.

Hicâz için şanssız denilecek bir durum, bölgedeki şîf tasallutudur. İslâm dinine mensup kişilere yakışmayan bir takım hareketler, propagan-đaya dönük davranışlar, menâsik esnasında bile görülmektedir. Fars un-surun kendi eski din ve ırklarının tezâhürlerine yer yer raslanmaktadır. Meselâ Ka'be örtüsü, Fars millî rengi olan yeşildir. Üzerindeki kuşaklar ise kırmızıdır. Haremdeki âlâyiş, oraya giren şîf halkın tantanası düşün-dürücü boyutlardadır. Bölgedeki halk; Hüseyiniler - Haseniler, Hamzâvil-ler, Abbâsiler gibi ehl-i beyt'in adını kullanan parçalara ayrılmıştır. Emir-lerin ve özellikle Ka'be hizmetlerini göre yerli halkın nüfuzu azdır.

Günümüz İslâm dünyasının, o tarihlere bakarak daha iyi diyebilece-ğimiz bir yönü, yol güvenliği yanında, Ka'be'deki ibâdetin tek imam ar-dında yapılmasıdır. İbn Cübeyr'in belirttiğine göre o zaman Ka'be'de: Ha-nefi, Şâfi, Hanbeli, Maliki ve Zeydi imamların ayrı ayrı ibâdet yaptır-dıkları, avluda namaza durdukları, yerlerin de bölündüğü bir gerçektir. Ha-rem, o tarihte Şâm emiri Salahattin'in yıllık büyük miktarda yardımını al-maktadır. Özel olarak zengin hacıların hayrata yönelik yatırımlarına da şahit olmaktayız. Eyyûbi, nakit para yanında, büyük miktarda buğday yardımı da yapmaktadır.

İbn Cübeyr'in temas ettiği bir diğer husus, asr-ı saadetten bu yana uygulanan bir tatbikatın mevcut oluşudur. Hac emirliği müessesesi. Ker-vanlar genellikle konvoy halinde giderken, Bağdat veya Şâm idareleri ta-rafından hacc emiri tayini devam etmektedir. Halifenin âzatlılarında Ebu'l-Mekârim Taştekin adlı birisi, o sene de dahil olmak üzere sekiz yıl hacc emirliğini yürüten bir devlet memurudur.

İbn Cübeyr'in verdiği bilgiler göz önüne alındığı zaman, o günkü İslâm diyarlarının kültür bakımından belirli bir kesimde gelişmiş, medenî hayatın gereklerine büyük bir çoğunluğu bakımından kavuşmuş, sağlık imkanları, sosyal yardım tesisleri oldukça gelişmiş bir dünya olarak ba-kabiliriz. Eğitim ve öğretim oldukça düzgün, ilim adamlarının görüşme imkanları, öğretim imkanları oldukça iyi durumdadır. Eksik yönler de var-dır. Bir kere idâre tamamen küçük parçalara bölünmüş durumdadır. Hilâ-fet makamının gücü yoktur. Türkler her bölgede birleşmeyi temin etmek için çırpınmakta, ülkeyi dış düşmana karşı savunmakta, bir çok yerde idârî federasyonlara bile gitmektedir. Müslümanlar, içlerindeki azınlıklara karşı iyi davranmaktadır. Fakat Hristiyanların çoğunlukta oldukları yer-lerde, müslümanların esir bile edildikleri görülmektedir. Şîfler, İsmâililer

ve bazı mülhit unsurlar (bu tabirler yazarındır), müslümanları arkadan vurmak için Hristiyan dünya ile işbirliğinden - her zaman görüldüğü üzere - çekinmemektedirler. Salâhaddin-i Eyyûbi'nin bölgede büyük çapta müspet idaresi ve tesiri mevcuttur. Harem halkı, şîî tasallutundan onun sâyesinde kurtulmakta; onun küçük müdâhaleleri yıl boyunca huzuru tesis etmeğe yetmektedir.

Mübârek günlerin tespitinde ortaya atılan ikilik, veya daha fazla fikir ayrılığı, o gün de mevcuttur. Şîâ, mezhebi gereği, diğer müslümanlardan ayrılmakta ve bu ayrılık noktasını daima canlı tutmaktadır. Ramazan ve zi'l-hicce hilâllerinin görülmesinde, yalancı şahitlik yine vardır (Rü'yet-i hilâl münâkaşaları için bkz. İbn Cübeyr, er-Rihle, s. 106, 108, 123, 140, 146, 147, 148, 149).

Bu genel değerlendirmenin ışığı altında, bölgemizdeki duruma bakabiliriz. İbn Cübeyr'ın tasvir ettiği Anadolu topraklarının o günkü hali ile bugünkü durumlarının benzer yanları vardır. Ayrılış noktaları da mevcuttur. O tarihte bir kaç küçük beyliğin elinde bulunan topraklar bugün güçlü bir devlet hüviyetindedir. İbn Cübeyr'in de işâret ettiği küçük bölücü bir grup faaliyet dışında, bölgede âsâyişi bozacak hareketlere raslanmamaktadır. Mardin bölgesinden Anadolu'ya girerken, daha önce kötü şöhretlerini duyduğu şakilerin korkusuyla hareket eden yazarımız, selâmetle Anadolu'ya girip çıkmıştır. *Harrân* özellikle İslâm öncesi dönemlerde ve İslâm sonrası asırlarda, ilim hayatıyla şöhret bulmuş, geniş bir Fırat toprağıdır. Şanlıurfa ilimizin hudutları dahilinde kalan *Harrân* pek çok ilim adamı yetiştirmiş, Peygamberler diyarı olarak ün salmıştır.

Güneydoğu Anadolu'nun o tarihte günümüzdekinden daha sulak ve bitki örtüsü daha bol, zirâat imkanları daha güzel olduğu düşünülebilir. Hemen her yerde akar su olmasa bile, kuyu imkanlarından; buna bağlı olarak bağ, bahçe ve yeşillikten söz edilmektedir. Bugün söz konusu bölgeleri bilen kişilerle yaptığımız bilgi alışverişi neticesi, zikredilen durumların maalesef menfi yönde değiştiği kanaatına varmaktayız. Öyle zannediyoruz ki kültür, sosyal ve medenî hayat da o tarihte bugünkünden daha iyi olduğu yöreler bulunmaktadır. Öğrenim müesseseleri günün şartlarına göre ileri seviyededir. Daha doğru bir ifadeyle, asırlar öncesine varan bir ilim ananesi, bölgenin daima değişmeyen karakterini oluşturmaktadır.

Sonuç :

İnsanlık tarihinde her devir ve coğrafyada karşılaşılan tabii ve sosyal olaylar olduğu gibi, aynı zaman ve mekânlarda kaçınılması mümkün olmayan tekerrürler de olabilmektedir. İnsanlık ilimde ve teknikte ne kadar ilerlerse ilerlesin, karşılaşılan olaylarda benzerlikler bulunmaktadır.

Eski devirlerde çekilen güçlükler, günümüz dünyasında bazan daha da artmaktadır. Bu, beşer hayatındaki tabii gelişmeye ters düşen bir durumdur. Mesele insanın hazırlıklı olabilmesi meselesidir. Eğer günümüzde insan hazırlıklı ve yetişmiş değilse, bin yıl öncenin insanından daha geri durumdadır. Hadiseleri göğüsleme şansı da mevcut değildir.

Gelirin artması, ekonomik meseleler, şehirlere akın gibi sosyo - ekonomik sebepler, çok kere iki zaman arasındaki benzerliğin veya tenâkuzun izahında yeterli olamamaktadır.

Biz İbn Cübeyr'i okuduktan sonra şu kanaata varmış bulunmaktayız : 12. asır İslâm dünyası, iskelette bugünkünün aynıdır. Fizik yapılar, nüfus kesafetinde, coğrafyada önemli değişiklikler olsa ve idare tamamen farklılık arzetsede, her iki çağda büyük çapta benzerlikler vardır. Bu benzerliği müspet manada değerlendirebileceğimiz gibi, olumsuz yönlerde de açıklamak mümkündür. Ama bunu geriliğe, değişememeğe yormak mümkün değildir. Bir kere dinin, kültürün verdiği müşterek karakter çizgileri mevcuttur. Hatta bu çizgiler, ğayr-i müslim unsurlarda bile vardır.

İskan mıntıkaları yer değiştirdiği olmuştur. Sulama ve ziraatçılık, denizcilik, karayolculuğu müspet manada gelişmiştir. Öyle zannediyoruz ki, yol boyunca özellikle parasız hizmet veren sosyal tesisler bakımından bugün çok gerilemiş haldeyiz. Güneydoğu Anadolu'da ziraat, sulama, bahçecilik İbn Cübeyr'in anlattığı dönemde, dolapla yapılsa bile gelişmiştir. Ateş altında yanan Güneydoğu Anadolu'dan, yer yer ağaçlık bölgeler ve bahçeler, bostanlar diyarı olarak söz edilmektedir. Yeni çalışmalar, özellikle G. A. Projesi, tarihteki ihtişamlı günlerin daha mükemmelini doğuracaktır.

Bölgenin kültür ve manevi yapısı, tarihin erken çağlarından bu yana, oldukça yoğun bir ruhanilik arzeder. İslâmdan önceki dönemde buralar hep peygamberler diyarı olarak tanınmış, hatta daha önceki çağların insanları, bölgeyi dini merkez olarak tanımlamışlardır. Şattu'l-Arap boyunca bugün bile bu eski inançları koruyan küçük toplulukların bulunduğu öğrenmiş bulunmaktayız.

Bölge ikliminin verdiği parlak ve bulutsuz geceler, bu toprakları astronominin rahatça öğretilip uygulandığı bir yer kılmıştır. Diyebiliriz ki bölge halkı tarihin hiç bir döneminde kültürsüz kalmamıştır. Hatta kültürler içinde, genellikle ortodoks inançların dışında kalan farklı görüşler, fırka ve nihal liderlerinin kanaatları buralardan beslenmiştir. İpek yolunun yakın oluşu, ulaşım imkanlarının daha güneye göre bolluğu, mıntıkayı medeni bir bölge olarak geliştirmiştir. Kültüre her yönden yardımcı olan maddi refaha paralel olarak, ilim adamlarının bir yerden bir yere nakli buralarda geniş çapta gerçekleşmiştir.

İnsan unsuru, tarihte oldukça devamlılık arzeden bir varlık olmuştur. Ana karakterlerin asırlarca sürdüğü bilinmektedir. Bu arada köklü gelişme ve değişmelerin de olması normaldir. Dün bölgedeki mütedil ve geçim ehli olarak tanıtılan insanlar içinde, zamanla daha değişen sertleşen ve eski itidallerini kaybeden zümrelere raslanmaktadır. Burada göçlerin de rolü düşünülebilir. Yani sekizyüz sene önceki insanların torunlarının o bölgede hiç biri kalmamış, tamamen yeni kimseler buralara gelmiş olabilir. Dün cömert olarak belirlenen insanların yerine gelenler, bugün fakirleşerek, atalarının ananesini sürdürme imkanına sahip olmayabilirler. Fakat bunların geçici olabildiklerini de düşünebiliriz. Tıpkı fizik ve coğrafi durumların değişmesi gibi karakter de kısa süre için değişiklik arzedebilir.